

GŁÓWNE NURTY FILOZOFICZNE

	Starożytność
Jończycy	Tales z Miletu (VII/VI p.n.e.), Pitagoras z Samos (VI/V p.n.e.), Heraklit z Efezu (VI/V p.n.e.) – zwani jońskimi filozofami przyrody. Pytanie o zasadę świata (stałe, niezmiennie prątworzywo – <i>arché</i>), z której świat się wywodzi. Cała rzeczywistość jest światem fizycznym, światem przyrody. Celem jończyków było dotarcie do ukrytej istoty świata. Podano w wątpliwość poznanie zmysłowe, a jako metodę poznawczą wysunięto na plan pierwszy rozumowanie.
Eleaci	Parmenides (ok. 540–470 p.n.e.), Zenon z Elei (ok. 490–430 p.n.e.). To, co się zmienia, nie istnieje, zmienny świat, dostępny codziennemu doświadczeniu, nie jest więc realny. Istnieje tylko Jedno – byt niezmienny i nieruchomy, doskonały. Byt ten jest niedostępny poznaniu za pomocą żadnego ze zmysłów, można go jedynie pomyśleć.
Sofiści	Protagoras z Abdery (ok. 485–ok. 415 p.n.e.). W centrum zainteresowania – człowiek i jego moralność. Na temat istnienia świata, zasad jego funkcjonowania, istnienia bogów nie należy się wypowiadać, na przeszkodzie temu stoi ułomność doświadczenia zmysłowego i krótkość ludzkiego życia. Nie istnieją ani prawda absolutna, ani obiektywne kryteria dobra i zła, a więc to większość decyduje o tym, co jest słuszne. Sofiści stosowali retorykę jako sztukę przekonywania.
Poglądy Sokratesa	Sokrates (ok. 470–399 p.n.e.) – mistrz i nauczyciel Platona. Najważniejsze to poznać samego siebie, potem można poszukiwać istoty innych rzeczy. „Wiem, że nic nie wiem” – dopiero dzięki przyznaniu się do własnej niewiedzy człowiek otwiera się na poznanie prawdy. Sokrates przyjmował istnienie duszy ludzkiej, która jest siedzibą cnót. Tylko człowiek mądry może być naprawdę szczęśliwy. Zło wynika z niewiedzy.
Platonizm	Filozofia idealistyczna, której twórcą był Platon (427–347 p.n.e.), założyciel Akademii. Głównym pojęciem tego nurtu jest idea. Istnieje sfera prawdziwa i doskonała, w której znajdują się byty zwane ideami – stałe, wieczne i niezmiennie. Można je poznać tylko za pomocą rozumu. Świat poznawany za pomocą zmysłów jest tylko odbiciem idei, które istnieją poza przestrzenią i poza czasem. W świecie idei istnieje hierarchia, w której trzy najwyższe miejsca zajmują Dobro, Piękno i Prawda. Nie istnieje idea zła. Dusza jest nieśmiertelna i szczęściem dla niej jest przebywanie w świecie idei. Życie doczesne jest karą dla duszy, a ciało – jej więzieniem.
Arystotelizm	Filozofia realistyczna, której twórcą był uczeń Platona, Arystoteles (384–322 p.n.e.), założyciel Licejonu, wychowawca Aleksandra Macedońskiego. Głównym pojęciem tej filozofii jest substancja. Odrzucenie platońskiej koncepcji podziału na materialną rzeczywistość i świat doskonałych idei. Materia i forma (to, co nadaje rzeczy tożsamość, jest dostępne zmysłom) tworzą konkretny byt-substancję. Najniżej w hierarchii stworzeń jest przyroda nieożywiona, a na szczycie – człowiek obdarzony rozumem. Najwyższym szczęściem jest życie zgodne z naturą, poświęcone poznawaniu prawdy. Otaczający nas świat jest poznawany za pomocą doświadczeń (empiryzm). Podstawę etyki Arystotelesa stanowi koncepcja złotego środka, czyli unikania skrajności, wyważenia między nadmiarem a niedoborem.

Stoicyzm	Twórcą był działający w Atenach filozof Zenon z Kition (ok. 335–263 p.n.e.). Logos, boski Rozum, jest zasadą kształtującą kosmos, czyli bierną materię. Zarówno w szczęściu, jak i w nieszczęściu trzeba zachowywać spokój. W tym pogodzeniu z kolejami losu przeszkadzają uczucia, zatem należy się ich wyzbyć, dążąc do stanu apatii, aby można było kierować się w życiu rozumem. Najśłynniejszym stoikiem w starożytnym Rzymie był cesarz Marek Aureliusz (121–180).
Epikureizm	Epikur (341–270 p.n.e.). Materialistyczna doktryna zakładająca, że dusza umiera wraz z ciałem, zatem należy korzystać z życia, gdyż jest krótkie i trwa jedynie w wymiarze doczesnym. Koncepcja umiarkowanego hedonizmu – unikanie cierpienia jest warunkiem wystarczającym szczęścia.
Średniowiecze	
Augustynizm	Św. Augustyn z Hippony (354–430) – filozof schyłku starożytności, który wywarł ogromny wpływ na myśl średniowieczną, opierał się na filozofii neoplatońskiej. Poszukiwanie rozumowego uzasadnienia dla wiary – najpierw wiara, potem zrozumienie. Wiary i zrozumienia trzeba poszukiwać w sobie samym. Świat powstał dzięki miłości Bożej, powstał według wzorów, które nie istnieją jednak samodzielnie, jak u Platona, lecz są odwiecznymi myślami Boga. Świat składa się z ducha i materii. Zło nie istnieje, jest jedynie brakiem dobra. Szczęściem jest poznanie własnej duszy i Boga na drodze iluminacji – oświecenia, które jest łaską (czyli pomocą) od Boga. Najważniejszą cnotą jest miłość („Kochaj i rób, co chcesz”). Wszystko, co ma związek z doczesnością i cielesnością, jest skażone grzechem. Człowiek obdarzony jest wolną wolą, która – choć jest ograniczona wskutek grzechu pierworodnego – ma pierwszeństwo nad intelektem. Konsekwencją takiego pojmowania człowieka jest skrajny dualizm ciała i duszy (człowiek jest duszą uwięzioną w ciele). Dzieje ludzkości to walka Państwa Bożego (cnotliwego, w którym ludzie są przeznaczeni do zbawienia) i państwa ziemskiego (skażonego grzechem, gdzie najważniejsze są władza i bogactwo).
Tomizm	Św. Tomasz z Akwinu (1225–1274). Opierał się w swoich poglądach na Arystotelesie, ale twórczo rozwinął jego poglądy realistyczne w kategoriach chrześcijańskich. Do poznania Boga dochodzimy, poznając zmysłowo i rozumowo świat i jego porządek. Połączenie dociekań filozoficznych (poznanie racjonalne) z teologicznymi (poznanie oparte na wierze i objawieniu) – nurt scholastyczny. Św. Tomasz stworzył egzystencjalną koncepcję bytu. Byt w jego filozofii jest złożony z istnienia i istoty. Dusza – boski pierwiastek w ciele (forma) – jest tym, co ciało (materię) kształtuje. Człowiek jest osobą – niepodzielną całością. Bóg jest bytem najwyższym, którego istnienia można dowieść racjonalnie. Wszystkie byty są zhierarchizowane – byty wyższe panują nad bytami niższymi (Bóg – aniołowie – człowiek – zwierzęta).
Renesans, nowożytność	
Neoplatonizm florencki	Marsilio Ficino (1433–1499), Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494). Kult antyku i okres fascynacji człowiekiem. Próba pogodzenia nauk Platona z elementami filozofii chrześcijańskiej, Arystotelesem, myślą wschodnią i judaistyczną. Teoria miłości (połączona z nauką o miłości Boga), filozofia piękna i harmonii. Bóg jest budowniczym-artystą. Najbardziej godną podziwu istotą jest człowiek – został stworzony przez Boga, by zgłębiać naturę świata.
Kartezjanizm	René Descartes zwany Kartezjuszem (1596–1650). W umyśle istnieją idee wrodzone, załączki wiedzy – na drodze rozumowania wyprowadza się z nich twierdzenia i prawa. Jedyna pewna wiedza wypływa prosto z rozumu. Kartezjusz stosował sceptycyzm poznawczy. Zmysły wprowadzają nas w błąd, nie odróżniamy jawy od snu. Możemy też błędzić, ponieważ jakiś złośliwy demon nie pozwala nam poznać rzeczywistości. Człowiekowi pozostaje wątplenie, które jest aktem myślenia. Nawet jeśli akt myślenia jest ułomny, to świadczy o tym, że istnieje podmiot myślący („Myślę, więc jestem”). Dualizm substancji myślącej i substancji materialnej.

Filozofia Pascala 	Blaise Pascal (1623–1662). Zwątpienie w moc racjonalnej metody (nie rozstrzyga ona zagadnień etycznych i religijnych – porządek rozumu i porządek serca: „Serce ma swoje racje, których rozum nie pojmuje”). Człowiek – „myśląca trzcina” – jest bytem znikomym i zagubionym, zależnym od Boga, ale o wielkości człowieka stanowią myśl i świadomość. „Zakład” Pascala – lepiej jest założyć fakt, że Bóg istnieje, bo człowiek nie ma nic do stracenia. Jeśli w ostatecznym rozrachunku okaże się, że Bóg istnieje, człowiek zostanie zbawiony, jeśli jednak nie uzna jego istnienia, zostanie potępiony.
Empiryzm brytyjski	Francis Bacon (1561–1626). Nobilitacja nauki. Podkreślał rolę zmysłów, które na drodze eksperymentu pomagają w weryfikacji złudzeń umysłowych. John Locke (1632–1704). Nie istnieje wiedza wrodzona – umysł jest białą kartą, niezapisaną tablicą (<i>tabula rasa</i>). Wszelka wiedza (prawdziwa i fałszywa) jest zdobywana na drodze doświadczenia zmysłowego. David Hume (1711–1776). Krytyka zasady przyczynowości – wyciąganie wniosków z przyczyny o skutku to wynik przyzwyczajęń, nie można jednak stwierdzić, że jeden fakt będzie w przyszłości wynikał z drugiego. Wiedza niezmienna i pewna jest domeną wyłącznie matematyki.
Kantyzm	Immanuel Kant (1724–1804). Idealizm kantowski rozróżnia między niepoznawalną rzeczą samą w sobie a poznawalnymi fenomenami. Uznawał prymat rozumu praktycznego nad teoretycznym. Imperatyw kategoryczny („Postępuj według takiej zasady, dla której chciałbyś, aby stała się prawem powszechnym”) to obowiązująca bezwzględnie zasada dotycząca każdej osoby, zasada ta nie musi być usprawiedliwiona prawami religijnymi.
Heglizm	Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831). Historia nie składa się z wydarzeń przypadkowych – jest procesem rozwoju „ducha światowego”, który prowadzi do wolności. Wojny i rewolucje są w historii elementami niezbędnymi. Dialektyka heglowska opiera się na koncepcji triady. Teza, czyli zastany stan implikuje antytezę, a z nich wyłania się synteza. Teoria ta znalazła najpełniejsze odzwierciedlenie w XIX-wiecznych koncepcjach rewolucji.
Filozofia pozytywna, scjentyzm, organicyzm 	Twórcą filozofii pozytywnej był August Comte (1798–1857). „Pozytywny” oznacza ‘faktyczny’, ‘dotyczący faktów’. Przedmiotem nauki pozytywnej są fakty zewnętrzne, świat powinien zostać opisany na drodze poznania naukowego. Nauka powinna zajmować się wyłącznie rzeczami pożytecznymi, by ulepszyć życie. Herbert Spencer (1820–1903). Zjawiska przechodzą od form prostych, przez bardziej skomplikowane, aż do złożonych na drodze ewolucji. Społeczeństwo funkcjonuje jak żywy organizm (jest najwyższą formą ewolucji życia zbiorowego).
Utylitaryzm 	John Stuart Mill (1806–1873). Pogląd, według którego jedynym dobrem jest to, co użyteczne dla jak największej grupy obywateli. Normy etyczne oraz wszelkie zasady obowiązujące w życiu społecznym nie są nam dane od Boga – są wypadkową indywidualnych dążeń do własnych korzyści, należy więc zharmonizować cele jednostek z celami społecznymi.
Schopenhaueryzm 	Arthur Schopenhauer (1788–1860). Skrajnie pesymistyczny pogląd odwołujący się do przekonania, że człowiek nie jest w stanie poznać otaczającego go świata, mimo że odczuwa ciągle pragnienie tego poznania. „Świat jest moim wyobrażeniem”. Człowiek jest bytem nieszczęśliwym, skazanym na cierpienie, a jego życie zmierza ku ostatecznemu kresowi – śmierci. Należy zdławić w sobie popęd życia, wyzbyć się pragnień. Nirwana – ucieczka w niebyt.
Nietzsche-anizm 	Friedrich Nietzsche (1844–1900). Koncepcja nadczłowieka, który ma prawo stworzyć własny system wartości moralnych będących kierunkowskazem dla ludzi słabych (niewolników). Rozróżnienie na moralność niewolników i moralność panów. Najważniejsze są siła życia, moc i energia. „Wola mocy” – istota życia, przejawiająca się w podświadomym dążeniu do doskonałości, siły i władzy.
Intuicjonizm (bergsonizm) 	Henri Bergson (1859–1941). Intuicja i instynkt (a nie poznanie intelektualne i analityczne) są nadrzędnymi środkami poznania rzeczywistości. Motorem działań człowieka jest pęd życiowy (<i>élan vital</i>), który sprawia, że chce on poznawać i reinterpretować otaczający go świat.

	Współczesność
Egzystencja- lizm	Martin Heidegger (1889–1976). Człowiek jest bytem dynamicznym, który sam siebie tworzy, określa, realizuje, ale nie ma wpływu na to, że istnieje – został „wrzucony” w istnienie i skazany na „bycie-w-świecie”, nieautentyczne. Aby przejść do egzystencji autentycznej, musi uznać swoją skończoność („bycie-ku-śmierci”). Trwoga jest właściwa autentycznej egzystencji. Jean-Paul Sartre (1905–1980) – główny przedstawiciel egzystencjalizmu ateistycznego. W egzystencję ludzką wpisany jest absurd, człowiek żyje po to, by umrzeć, mimo że jedynym sensem jego życia jest działanie. Krótkie i przypadkowe istnienie ludzkie jest otoczone przez nicłość. Byli także egzystencjaliści teistyczni, zwalczający pesymizm Sartre’a, np. Martin Buber (1878–1965), Gabriel Marcel (1889–1973).
Post- modernizm	Paul Feyerabend (1924–1994), Jean-François Lyotard (1924–1998), Jacques Derrida (1930–2004), Richard Rorty (1931–2007). Ponowoczesność – kierunek obecny w całej współczesnej kulturze, który akcentuje płynność zasad, wyczerpanie się tradycyjnych i nowoczesnych reguł myślenia, niemożliwość tworzenia systemów. W filozofii postmodernizm ma formę irracjonalizmu i często wyrasta z nietzscheanizmu i marksizmu. Postuluje się tu wolność od wszelkich zasad w życiu człowieka. Filozofowanie jest grą konwencjami, dekonstruowaniem norm, rozszerzaniem granic wolności. Przyjmuje się skrajny subiektywizm moralny.

TOPOSY LITERACKIE

	Toposy człowieka
Vanitas	Topos marności, przemijania, kruchości ludzkiego życia i wszystkiego, co doczesne – z jednej strony dóbr doczesnych (majątek, bogactwo), zaś z drugiej – wszystkiego, do czego człowiek dąży w życiu (pozycja społeczna, sława). Z toposem <i>vanitas</i> wiąże się motyw egalitaryzmu śmierci (<i>danse macabre</i>).
Ubi sunt?	Gdzie oni są? Zazwyczaj w tekstach literackich topos ten jest realizowany jako ciąg powtarzających się pytań o to, gdzie są ci wszyscy, którzy wypełniali świat swą sławą. Wiaże się z toposem <i>vanitas</i> oraz motywem <i>danse macabre</i>.
Homo viator	Topos człowieka wędrowca, którego życie jest porównane do podróży bądź pielgrzymki, mających swój początek i kres – moment narodzin i śmierci. W ujęciu tego toposu życie pojmuje się jako nieustanne gromadzenie różnorodnych doświadczeń.
Człowiek – Boże igrzysko	Człowiek jest zabawką w ręku Boga. Topos powiązany z toposami: <i>theatrum mundi</i> i <i>Deus ridens</i>.
Topos Fortuny	Topos związany z koncepcją ludzkiego życia zdeterminowanego przez Fortunę – nieprzewidywalną i kapryśną boginię zmienności ludzkiego losu. Często powiązany z toposem <i>vanitas</i>.
Topos życia-snu	W świecie nie ma nic pewnego. Człowiek nie może mieć pewności, co jest prawdą, a co – omamem śniącego umysłu. Topos powiązany z toposem <i>Ubi sunt?</i>.
	Toposy świata
Theatrum mundi	Topos świata-teatru. Jeden z najstarszych toposów, w którego ujęciu przestrzeń świata jest teatralną sceną, ludzkie życie – tragikomedią, a sam człowiek – aktorem lub marionetką w rękach sił wyższych (Boga, kapryśnego Losu). Topos ten jest powiązany z toposami: <i>vanitas</i>, <i>locus horridus</i>, <i>Deus ridens</i> i <i>Deus spectator</i>.

Locus horridus	Topos świata jako miejsca strasznego, przestrzeni zagrażającej człowiekowi. Najczęstsze realizacje toposu to wyobrażenia świata jako labiryntu, morza, pustyni, lasu, pola walki czy inne warianty przestrzeni otwartej, połączone z poczuciem zagubienia, osamotnienia bądź niepewności.
Locus amoenus	Topos świata jako miejsca przyjemnego, pięknego, przestrzeni gwarantującej człowiekowi poczucie bezpieczeństwa i szczęście. Najczęstsze realizacje toposu to wyobrażenia świata jako ogrodu, domu czy inne warianty przestrzeni zamkniętej. Bardzo często występuje jako topos arkadii/edenu lub motyw małej ojczyzny z zastosowaniem zabiegu idealizacji lub sakralizacji.
Topos arkadii/edenu	Toposy przestrzeni – krainy wiecznego szczęścia, w której życie wiedzie się w harmonii z naturą (arkadia), lub rajskiego ogrodu, miejsca największej szczęśliwości (eden).
Toposy Boga	
Deus artifex	Topos Boga artysty, stwórcy pięknego i doskonałego świata. Dzieło Boga jest niedościgłym wzorcem dla innych twórców.
Deus ridens	Topos Boga śmiejącego się litościwie z ludzkich poczynań, wysiłków. Związany z toposami: <i>theatrum mundi</i> i człowiek – Boże igrzysko.
Deus spectator	Topos Boga obserwatora, widza patrzącego na człowieka i jego życie. Związany z toposami: <i>theatrum mundi</i> , <i>Deus ridens</i> i człowiek – Boże igrzysko.

ARCHETYPY MITOLOGICZNE I BIBLIJNE

Ikar	Archetyp młodego, niedoświadczonego człowieka, który podąża za nierealnymi marzeniami mogącymi prowadzić do upadku (<i>ikarowy lot</i>). Archetyp dalekosiężnych idei, braku rozważli.
Prometeusz	Archetyp człowieka poświęcającego się dla dobra ogółu (ludzkości, narodu). Wykorzystywany m.in. w literaturze XIX i XX w. (<i>czyn prometejski</i>).
Orfeusz i Eurydyka	Archetyp miłości przekraczającej granicę śmierci.
Demeter / Matka Boska Bolesciwa	Archetyp matki cierpiącej po utracie dziecka.
Potop	Zarówno w mitologii jak i w Biblii archetyp oczyszczenia z grzechów, przejaw gniewu Boga lub bogów.
Kain	Archetyp człowieka, który z zawiści dopuszcza się zabójstwa (<i>kainowe znamię</i>).
Hiob	Archetyp człowieka, który z pokorą przyjmuje niezawinione cierpienia zadawane mu przez los. Symbolizuje ufność w wolę Boga (<i>hiobowe cierpienie</i>).